

ԱՇԽՈՒՋ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
պատմական գիր. թեկնածու,
ՀՀ մշակույթի նախարարություն

**ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ
ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր տարածաշրջանի հայկական պատմամշակութային համալիրները, զարգացման տեղական ուրույն գործընթացների, նաև բնակլիմայական պայմանների բերումով, ունեն իրենց բնորոշ յուրահատկությունները: Սրանով են պայմանավորված դրանց ուսումնասիրման եւ առանձնահատկությունների բացահայտման դժվարությունները. այդ առումով, անշուշտ, բացառություն չէ Վասպուրականը, մասնավորապես՝ Վասպուրականի հայոց գորգագործական մշակույթը: Հայ իրականության մեջ այս տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթին վերաբերող համապարփակ ուսումնասիրություններ առայժմ չկան¹: Ձեռնարկելով սույն աշխատանքը՝ փորձել ենք հնարավորին չափ համադրելով եղած սակավաթիվ պատմաագագրական տեղեկությունները, Հայաստանի եւ արտերկրի թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում պահվող՝ այս տարածաշրջանին վերագրվող գորգերի եւ կարպետների նմուշները, փոքրիշատե ներկայացնել պատմական Հայաստանի այդ խոշորագույն նահանգի գորգագործական մշակույթի համառոտ նկարագիրն ու դրա ձեւավորման առանձնահատկությունները: Պատմաագագրական նյութերը հնարավորություն են տալիս նշելու, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանի հայերի համար գորգագործությունը մշակութային ավանդական ոլորտ էր²: Խնդիրն այն է, որ այդ

¹ Այս տարածաշրջանների գորգագործական մշակույթի մասին տե՛ս Ա. Պողոսյան, Վասպուրականի հարավարեւելյան գավառների հայոց գորգագործական մշակույթի մասին, ԲՀ, թ. 2-3, 2014, էջ 98-127:

² Հ. Պողոսյան, Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Երեւան, 1988, էջ 20. Ա. Թոխմալսեան, Հայրենիքի պահանջները եւ հայ գիւղացին (հրապարակախօսություն՝

տեղեկություններն ու նյութերը անբավարար են Վասպուրականի գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի տիպերի բացահայտման համար: Դրանցում գորգերի գեղագարդմանն ու դրանց տեխնոլոգիական հատկանիշներին վերաբերող տվյալներ չկան, մինչդեռ՝ գորգագործական որևէ կենտրոնի պատմամշակութային առանձնահատկությունների բացահայտման հարցում առանցքային նշանակություն ունեն հենց այդ բնույթի տեղեկությունները: Այս առումով առավել օգտակար են վերջին տասնամյակներում լույս տեսած՝ քրդական գորգագործական մշակույթին վերաբերող ուսումնասիրությունները, որոնք հիմնականում անդրադառնում են պատմական Հայաստանի հարավային նահանգների ու Փոքր Հայքի հարավային գավառների գորգագործական այն կենտրոններին, որոնք ընդգրկված են, այսպես կոչված, Քրդստանի սահմաններում³: Ընդ որում, այդ հրապարակումների հեղինակները, որպես տվյալ տարածաշրջանների գորգագործական մշակույթի կրողներ, ընդունում են միայն քրդական ցեղերին: Մեր դիտարկումները հնարավորություն են ընձեռել նկատելու, որ քրդական ցեղերին վերագրված գորգերի թվում առավել կարեւորված են Վասպուրականի արեւելյան ու հարավարեւելյան եւ Խոյ-Սալմաստին բնորոշ տիպերին պատկանողները⁴: Անշուշտ, բավական դժվար է տարբերակել հայերի եւ քրդերի գործած գորգերն ու մյուս գործվածքները, մասնավորապես Վասպուրականի առումով. այստեղ գյուղական բնակավայրերում հայերի ու քրդական ցեղերի կենցաղային մանրամասները բնորոշվել են նման հատկանիշներով: Սակայն հայտնի է՝ Վասպուրականը առանձնապես աչքի չէր ընկնում գորգագործական ավանդույթներ ունեցող էթնիկական հանրույթների ներկայությամբ, այդպիսիք հիմնականում հայերն ու քրդական տարատեսակ ցեղերն էին, իսկ փոքրամասնություն կազմող թուրքերը, ասորիները, գնչուները, հրեաներն ու մյուսները չունեին ակնառու ավանդույթներ: Այս իրավիճակից ելնելով է, որ անհասկանալի է Վասպուրականի եւ ընդհանրապես պատմական Հայաստանի

կատարում 1881 թ. մայիսի 24-ին եւ կրկնում յունիսի 12-ին՝ Արծրունու թատրոնում), Թիֆլիս, 1881, էջ 26, 48-49. Ա.Ղ.Օ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, 1912, էջ 240-241. Բաֆֆի, Ուղեգրություններ. Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 70:

³ M. Wendorf, Kurdish rugs and related weavings - an 8000 year weaving tradition? http://www.turkote.com/salon_00088/salon.htmlw. Part 2: "Kurdish rugs and related weavings" - an 8000 year weaving tradition? http://www.turkote.com/salon_00088/salon2.html.

⁴ Այս առումով տիպական նմուշներ են Ջեյմս Բրնսի հրատարակածները. տե՛ս J. Burns, *Antique rugs of Kurdistan: a historical legacy of woven art*, Seattle, 2002, պատկ. 1, 2, 3, 13, 18, 23, 24, 27, 76:

գորգագործական կենտրոններին նվիրված հետազոտություններում գորգագործական մշակույթը միայն քրդական, մասամբ նաև թուրքմենական ու իրանական ծագումով որոշ ցեղերին (ավշարներ, շահսեաններ, բախտիարներ եւ այլն) վերագրելը:

Վիլյամ Իգլտոնի՝ 1988 թ. հրատարակած «Քրդական գորգերի ու մյուս գործվածքների մասին» լայն ճանաչման արժանացած աշխատության մեջ հայերն ընդհանրապես չեն հիշատակվել: Սա այնքան արտաոռց է, որ առաջացրել է նաև արտերկրի մի շարք ուսումնասիրողների տարակուսանքը: Մասնավորապես՝ արևելյան գորգի հայտնի մասնագետ Մուրեյ Էյլանդը, այդ գրքին նվիրված իր գրախոսականում անդրադառնալով Քրդստանի եւ ընդհանրապես Անատոլիայի գորգերի ծագումնաբանական հիմնախնդիրներին, շեշտել է՝ անատոլիական ու քրդական գորգեր ուսումնասիրողների ամենացայտուն թերությունն այն է, որ նրանք չեն ներկայացնում այդ ասպարեզում հայերի ունեցած դերը եւ նշանակությունը⁵: Մեկ այլ գորգագետ՝ քրդական գորգագործական մշակույթի վաղնջական ակունքներ ունենալու տեսություն «սարքողների» հետևորդ Մայքլ Վենդորֆը, նկատի ունենալով, որ Ք. ա. Ջ.-Ե. հազարամյակներին վերաբերող գործվածքի նմուշների հայտնաբերման վայրը՝ Չաթալ Հոյուկը, գտնվում է, այսպես կոչված, Քրդստանի սահմաններում, միանգամից հայտարարում է, որ այդտեղից հայտնաբերված գործվածքի ստեղծողները քրդերի նախնիներն են: Քրդական գործվածքը, ըստ այս ուսումնասիրողի, ունի ավելի քան ութ հազար տարվա պատմություն⁶: Մինչդեռ՝ պետք է պարզել, թե որքանով էր գորգագործական մշակույթը բնորոշ քրդական ցեղերին, արդյո՞ք նրանք զբաղվում էին ոստայնանկության այս կամ այն ոլորտով: Ընդհանրապես, գորգերի ու կիրառական արվեստի այլ առարկաների ծագումնաբանության բացահայտման հարցում ի՞նչ նշանակություն պետք է ունենա այն հանգամանքը, որ ԺԹ.-Ի. դարասկզբին դրանք գտնվում էին քրդերի կամ թուրքերի տներում:

Հայտնի է, որ դրանց գերակշիռ մասը ավարառության, հատկապես 1915-1922 թթ. Մեծ Եղեռնի ընթացքում հայերից զանգվածային հափշտակումների արդյունք է: Այս առումով կան բավարար փաստեր, օրինակ՝ 1910-ական թվականներին տարածաշրջանում լայն գործունեություն

⁵ “An introduction to kurdish rugs and other weavings”. Book Review by Murray Eiland <http://www.rugreview.com/orr/9-2-42.htm>.

⁶ M. Wendorf, նշվ. աշխ., նաև՝ W. Eagleton, The emergence of a kurdish rug type oriental rug review, vol. 9, N 5 <http://www.rugreview.com/95kurd.htm>. “An introduction to kurdish rugs and other weavings”, Buckhrust Hill, 1988.

ծավալած ամերիկացի բողոքական քարոզիչների հրապարակումները: Ըստ այդմ՝ «...քրդական անկանոն ուժերը Ուրմիայի և շրջակա գյուղերի քրիստոնյաներից խլել են ամեն ինչ՝ աննդեղեն, գորգեր, հագուստ և ոսկյա զարդեր, իսկ ուլքեր դիմնադրել են թալանին, սպանել են կամ վիրավորել»⁷: Այն, որ քրդերի մոտ կուտակված մշակութային արժեքների մեծագույն մասը հայերից թալանված են, հստակ ներկայացնում են Ոստան գավառի քրդերին վերաբերող տեղեկությունները: Ականատեսի վկայությունից պարզվում է, որ նրանք հետևում էին հատկապես շատ թե քիչ բարեկեցիկ վիճակում գտնվող գյուղերին և պարբերաբար դրանք մատնում կոտորածներով ուղեկցվող կողոպուտի⁸: Մեծ Եղեռնի ընթացքում թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերից հափշտակված գորգերի և կարպետների մեծ քանակի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան «Վշտապատում» հուշագրությունների ժողովածուում: Դրանցում ներկայացված է Վասպուրականի, Տարոնի, Ադանիքի, Բարձր Հայքի շուրջ 150 հայաբնակ գյուղերի հայաթափումն ու հայերի կոտորածը, նաև համատարած թալանը, ավարառությունը, թալանված արժեքների տեսակներն ու դրանց քանակը⁹: Այս իրողությունից ելնելով ենք քրդական համարված գորգերն ընդունում իբրև Վասպուրականի հայոց գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր:

Պատմամշակութային համալիրներ ուսումնասիրողների համար շատ կարևոր է տվյալ տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերի ձևավորման գործընթացներին տեղյակ լինելը¹⁰: Հայտնի է, որ Վասպուրականում ժողովրդագրական գործընթացների նոր շրջան է սկսվում Ե.-Ջ. դարերում, երբ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո պատմական Հայաստանի հարավարևելյան նահանգներ են սկսում ներթափանցել և հիմնավորվել իրանալեզու քրդական տարրեր: Այդ տեղաշարժերն ավելի են ծավալվում արաբական գերիշխանության ընթացքում, որի արդյունքում հնարավորություն է ստեղծվում քրդական մի շարք ցեղերի հաստատման

⁷ “American presbyterian missionaries at Urmia, During the Great War”, Michael Zirinsky, ph. D, էջ 13. <http://www.jaas.org/edocs/v12n1/zirinsky.pdf>.

⁸ Ե. Կյուրեղյան, Իմ հուշերի ճանապարհով, Երևան, 2009, էջ 51:

⁹ «Վշտապատում», Հայոց Մեծ Եղեռնը ականատեսների աչքերով, կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Երևան, 2015, էջ 149, 165, 178, 233, 237, 348:

¹⁰ Այս մասին տես Ա. Պողոսյան, Վասպուրականի հարավարևելյան գավառների պատմական ժողովրդագրության առանձնահատկություններն ու դրա արտահայտությունները տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի նկարագրում (ԺԹ. դ. երկ. կես - Ի. դ. սկիզբ), «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, 1, Երևան, 2014, էջ 256-270:

ու կիսանկախ էմիրությունների կազմավորման համար: Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության անկումից հետո, երբ բնակչության մի զգալի մասը 1021 թ. Սենեքերիմ վերջին թագավորի հետ տեղափոխվեց Փոքր Հայք, հայերի թվաքանակն այդտեղ նվազեց, իսկ արաբական տիրապետության շրջանում Վասպուրականի հարավային գավառներում հաստատված քրդական ցեղերը աստիճանաբար տարածվեցին նաև հյուսիսային հատվածում¹¹: ԺԶ.-ԺԷ. դդ. այդ իրավիճակն առավել հաստատուն է դառնում, որը հիմնականում պայմանավորված էր Օսմանյան Թուրքիայի վարած քաղաքականությամբ, ըստ որի՝ կայսրության արևելյան սահմանների պաշտպանության ապահովման համար սահմանամերձ շրջաններում բնակեցվում էին քրդական քոչվորական ցեղեր, որոնց մի մասը հետագայում դառնում է նստակյաց¹²: Այդ կերպ Բայազետի ու Բերկրիի գավառներում (պատմական Կոգովիտ ու Արտազ) ԺԶ. դարում հաստատվեցին քրդերը¹³: Այս բոլոր իրադարձությունները առավելապես վերաբերում էին Վասպուրականի արևելյան ու հարավարևելյան գավառներին, որոնցում, արդեն ԺԳ.-ԺԴ. դարերից սկսած, իշխում էին քրդական տարրերը¹⁴:

Այդ ամենի արդյունքում ձևավորված ժողովրդագրական նկարագրի, մասնավորապես հայերի ու այլազգիների թվաքանակի, դրանց բնակչության վայրի եւ հիմնական զբաղմունքի մասին որոշակի տեղեկությունները հիմնականում վերաբերում են ԺԹ. դ. երկրորդ կեսին եւ Ի. դարասկզբին: Ըստ այդմ՝ Վասպուրականը 1880-ականների կեսերին Բուլանըլսի, Մանազկերտի եւ Խնուսի հետ միասին ուներ 314.101 հայ բնակիչ: Առանց այդ գավառների՝ միայն Վասպուրական նահանգում կային 249.361 հայ, 86.368 ասորի, 51.828 քուրդ, 13.964 թուրք, 7.760 եզդի, 809 հրեա բնակիչներ¹⁵: Այսինքն՝ Վասպուրականը Արեւմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգներից էր, որտեղ հայերի ընդհանուր թիվը այդ ժամանակաշրջանում գերազանցում էր մյուս էթնիկական տարրերի թվաքանակին՝ միասին վերցրած: Դեռեւս հայաշատ էին նաև հարակից Սալմաստի եւ Ուրմիայի գավառները: Ըստ Բաֆֆու դիտարկումների՝ 1880-ական թվականների սկզբին Սալմաստում կար մինչև հազար տուն հայ, մինչդեռ՝ 1827-ից առաջ հայ գերդաստանների թիվն այդտեղ հասնում էր մի քանի հազարի. «...նրանք գաղթեցին Ռուսաստան՝ թողնելով ամբողջ գյուղորայք դատարկ, որոնց

¹¹ Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1984, էջ 277:

¹² Անդ, էջ 277:

¹³ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950, էջ 438:

¹⁴ Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 304-305:

¹⁵ Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

մեջ հետո բնակվեցին թուրքերը...»¹⁶: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ադրակի, ինչպես նաև Ալաշկերտի ու Մոկաց գավառների 150 գյուղեր դատարկվեցին հայերից: Աղբյուրների վկայություններից պարզվում է, որ 1858-1878 թթ. ընթացքում Վանա լճի հարավային մասում ընկած վեց գավառների 2.440 հայ ընտանիքներից մնացել էին 585-ը¹⁷: Այդ նույն թվականներին Վասպուրականի Ադրակ գավառի վարչական կենտրոն Բաշկալե քաղաքում (Արծրունիների իշխանանիստ Հաղամակերտ ամրոցը) արդեն մեծամասնություն էին կազմում հրեաները՝ 150 տուն. նրանք կազմում էին առևտրաարհեստավորական խավի հիմնական մասը: Քաղաքում ապրում էին 100 տուն հայ եւ 10 տուն մահմեդական: 1880 թ. այդ գավառում, ըստ Արսեն Թոխմալյանի հավաքած նյութերի, ապրում էին 9.959 հայ, 8.608 քուրդ, 1.447 ասորի, 489 հրեա: Այս նույն հեղինակի հավաքած նյութերի համաձայն՝ առավել հայաշատ էին արևմտյան ու հյուսիսարևելյան գավառները: 1880-ական թվականներին, օրինակ, Թիմար գավառի 118 գյուղերում ապրում էին 38.889 հայ եւ 230 թուրք, Արճեշի գավառի 152 գյուղերում՝ 26.897 հայ, 4.000 քուրդ, 2.904 թուրք¹⁸: Սակայն այս իրավիճակն զգալի փոխվում 1894-1895 թթ. ջարդերի ընթացքում եւ դրանից հետո: Օրինակ՝ պատմական Ադրակում (Հեքարի), այսինքն՝ Վասպուրականի հարավարևելյան գավառներում, 1891 թ. վերաբերող մի վիճակագրության համաձայն, բնակվում էին 15.000 հայ, 180.000 մահմեդական եւ այլ ցեղերի պատկանող 105.000 բնակիչներ¹⁹: Ինչպես տեսնում ենք՝ երբեմնի հայառիվ տարածաշրջանում հայերը ԺԹ. դարավերջին կազմում էին արդեն փոքրամասնություն: 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերից հետո Վասպուրականի հարավարևելյան այս գավառներում տեղի էին ունենում ժողովրդագրական այլ փոփոխություններ եւս. այս շրջանում է, որ Հայոց ձորում հաստատվում ու քանակական գերակշռություն են ստանում քրդերը, Խոշարում բնակվող շուրջ հազար տուն հայերից մնում է աննշան մասը²⁰: Ահա այս իրադարձությունները առանցքային նշանակություն ունեն ինչպես հայերի, այնպես եւ քրդական ցեղերի մշակութային համալիրների ուսումնասիրման ու դրանց էթնիկական հատկանիշների բացահայտման գործում:

¹⁶ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., հ. 9, էջ 70:

¹⁷ Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

¹⁸ Ա. Թոխմալյան, նշվ. աշխ., էջ 26, 48-49:

¹⁹ Ա-Դօ, նշվ. աշխ., էջ 240-241. տե՛ս Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

²⁰ Ա-Դօ, նշվ. աշխ., էջ 45, 49:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 1. Գորգ, «Բազմանիսար հորինվածքով», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ՝ Ուրմիա լճի ավազան (M. Wendorf, Kurdish rugs and related weavings - an 8000 Year Weaving Tradition? նկ. 21):

Նկ. 2. Գորգ, «Մինա խանում», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԹ. դ. վերջ, 211x112 սմ (J. D. Burns, Antique rugs of Kurdistan, նկ. 3, էջ 40-41):

Նկ. 3. Գորգ, «Կենսաց ծառ», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ՝ Ուրմիա լճի ավազան, 1905 թ., բուրդ, 310x142 սմ (Շարամբեյան կենտրոն, գ/հ 11048):

Նկ. 4. Գորգ, Աղբակ-Սալմաստ, ԺԹ. դ. կես, բուրդ, բամբակ, 400x160 սմ (Մուշեղ և Միքայել Մարտիրոսյան-Չալոյանների հավաքածու, Երևան, 2013, էջ 45):

Նկ. 5. Գորգ, «Մինա խանում», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԹ. դ. վերջ, բուրդ, բամբակ, 701x282 սմ (J. D. Burns, նկ. 2, էջ 38-39):

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Նկ. 6. Գորգ, «Նշանախշով», Ադրաս, 1840 թ., բուրդ, 340x175 սմ (Մուշեղ եւ Միքայել Մարտիրոսյան-Չալոյանների հավաքածու, Երեւան, 2013, էջ 54):

Նկ. 7. Գորգ, «Նշանախշով», Վասպուրականի արեւելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԹ. դ. երկրորդ կես, բուրդ, 238x130 սմ (ՀՊԹ, գ/հ Ա-8443):

Նկ. 8. Գորգ, «Կենսաց ծառ», Վասպուրականի արեւելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԹ. դ. վերջ, բուրդ, 236x173 սմ (J. D. Burns, նկ. 76, էջ 76-77):

Նկ. 9. Գորգ, «Կենսաց ծառ», Վասպուրականի արեւելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԹ. դ. վերջ, բուրդ, 284x95 սմ (ՀԱԹ, գ/հ 6938/19):

Քրդական գորգերի ծագումնաբանության բացահայտման հարցում կա եւս մեկ կարեւոր հանգամանք: Տարածաշրջանի քրդական տարատեսակ ցեղերի հականարտ հարաբերությունների եւ դրանցով պայմանավորված՝ փոխադարձ ասպատակությունների ու ավարառության հետեւանքով՝ ԺԹ. դ. երկրորդ կեսին, մասնավորապես 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերից հետո, Վասպուրականի հարավարեւելյան գավառներից, նաեւ Հայոց ձորից հայերն սկսում են զանգվածաբար տեղափոխվել Խոյի ու Սալմաստի գավառները եւ հաստատվել Աբաղայի դաշտում²¹: Արամ Մանուկյանն իր դիտարկումներում պատմում է, որ Աբաղայի կամ Սալմաստի հայերի մեծ մասը վերջին 40-50 տարվա ընթացքում (1860-1910 թվականներ՝ Ա. Պ.) քրդերի հալածանքների պատճառով Վասպուրականի Նորդուզ գավառից գաղթածներն են, որոշներն էլ՝ Սարայից: Բնակության նոր վայրերում հայերն իրենց միջոցներով մշակում էին տեղի քուրդ աղաներին պատկանող հողատարածքներն ու ստանում էին բերքի կեսը: Բացի այդ՝ նրանք վարում էին աղայի տան գործերը, կատարում տնտեսական ու կենցաղային աշխատանքներ²²: Այս մասին նշել է նաեւ Ա-Դօն, ըստ որի, հողատեր քրդերից ճորտային կախման մեջ գտնված գյուղացու կինն ու աղջիկը «պետք է կատարեին աղայի տնային աշխատանքները՝ կար, լվացք, *գործվածքներ գործել* եւ այլն»²³:

Ակնհայտ է, որ Վասպուրականի գորգագործական կենտրոններում գործված գորգերի ու կարպետների էթնիկական պատկանելության բացահայտման հարցում որեւէ նշանակություն չի կարող ունենալ քրդերի եւ թուրքերի տներում դրանց գտնվելը, քանի որ դրանք մեծ մասամբ հայերից թալանված կամ հայ գորգագործների կողմից քրդական վերնախավի տներում գործված են: Ուստի՝ ժողովրդագրական եւ աշխարհաբաղաբական այսպիսի գործընթացները թույլ են տալիս Վասպուրականի ու համանման նկարագիր ունեցող հայոց մյուս գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի տիպերի բացահայտման հարցում որպես սկզբնաղբյուր դիտարկել նաեւ քրդական եւ թուրքական ցեղերին վերագրված գորգերն ու կարպետները: Վերոնշյալ գործոնները կարեւոր պայման են մշակույթի այս կամ այն ոլորտի ուսումնասիրման համար, այլ խնդիր է, որ իրականում Իրանի հյուսիսարեւմտյան տարածաշրջաններում եւ պատմական Հայաստանի տարածքում եղած հայաբնակ բոլոր վայրերում գործված գորգերն ու

²¹ Անդ:

²² Ա. Մանուկյան, Յուշեր, Երևան, 1990, էջ 29-30:

²³ Ա-Դօ, նշվ. աշխ., էջ 277. տես Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

կարպետները այս կամ այն էթնիկական հանրության վերագրող՝ արտերկրի ուսումնասիրողներին չեն էլ հետաքրքրում այդօրինակ հանգամանքները: Նրանց մեծ մասն ընդհանրապես անձանոթ է տարածաշրջանի պատմությանը, բացի այդ, բնավ չի կարելի որ գորգի ծագումնաբանության խնդիրը (գորգը նրանց համար առաջին հերթին ապրանք է): Սակայն, ինչպես տեսանք, կան ուսումնասիրողներ, որոնք միտումնավոր են մոռացության մատնում հայերի գոյությունը: Մինչդեռ՝ այդ տարածաշրջանների բնիկների հիմնական մասը հայեր էին, որոնք վաղագույն ժամանակներից տիրապետում էին գորգագործական մշակույթի բոլոր գաղտնիքներին եւ մինչեւ 1915-1920 թթ. նշյալ տարածաշրջաններում գործուն շարունակում էին այդ ավանդույթը²⁴: Այս առումով հարկ ենք համարում կրկին անդրադառնալ Վիլյամ Իգլտոնին: Եթե արտերկրի գորգագետների ճնշող մեծամասնությունը կարող է եւ տեղյակ չլինել խնդրո առարկա տարածաշրջանի պատմությանն ու հարակից գիտություններին, ապա չենք պատկերացնում, որ Մերձավոր Արեւելքի մի շարք երկրներում տասնյակ տարիներ ԱՄՆ դեսպան եղած դիվանագետը անտեղյակ էր դրա աշխարհաքաղաքական նկարագրին վերաբերող անցուդարձերից եւ ժողովրդագրական գործընթացներից: Այս հետազոտողը ուղղակի միտումնավոր անտեսել է հայերի պատմական ներկայությունը Արեւմտյան Հայաստանում ու Վանա եւ Ուրմիա լճերի ավազաններում: Այնուամենայնիվ, նա կատարել է ուշագրավ դիտարկումներ. նկատել է, որ քրդերի մոտ եղած՝ ԺԹ. դարավերջից – Ի. դարի առաջին քառորդին վերաբերող գորգերի գունային երանգներում գերիշխողը կարմիրն ու կապույտն են, որոնցից կարմիրը ստացված էր տորոնից, նաեւ շեշտում է, որ քուրդ կանանց շրջանում առավել հարգի էին վարդագույնն ու նարնջագույնը²⁵: Ընդ որում, այդ են վկայում նաեւ Վիլյամ Իգլտոնի հրապարակած նմուշներից որոշները, որոնց գունային համակարգում հիմնականը նարնջագույնն է եւ առհասարակ դեղնավունի երանգները, սալորագույնը, վարդագույնը, շագանակագույնը²⁶: Նրա դիտարկումներն ու ներկայացրած քրդական գորգերը հաստատում են մեր այն տեսակետը, որ քրդերի մոտ կուտակված եւ ԺԹ.-Ի. դարասկզբին վե-

²⁴ Ա. Պողոսյան, «Պազիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին, «Էջմիածին», թ. ԺԲ., 2008, էջ 63-79. տե՛ս նույն հեղինակի՝ “On origin of “Pazuruk” rug”, Erevan, 2013 (հայերեն եւ ազլերերեն), էջ 10. «Վասպուրականի հարավարեւելյան գավառների հայոց գորգագործական մշակույթի մասին», ԲՀ, թ. 2-3, 2014, էջ 98-127:

²⁵ W. Eagleton, Kurdish carpet and kelim by տե՛ս <http://rugnotes.blogspot.com/2005/04/kurdish-carpet-and-kelim-by-william.html>.

²⁶ W. Eagleton, The emergence of a kurdish rug type oriental rug review, vol. 9, N 5, նկ. 2, 3, 5, <http://www.ekurds.com/english/kurdishrug.htm>.

րաբերող գորգերի ու կարպետների գերակշիռ մասը իրականում պատկանում է հայոց գորգագործական մշակույթին: Այդ նույն տպավորությունն են թողնում նաև քրդական գորգերի մեկ այլ հետազոտողի՝ Ջեմա Բյորնսի հրապարակած գորգերը, որոնց թվում շատ են նաև հյուսիսարևելյան Հայաստանի գորգագործական կենտրոններին, հատկապես Արցախին վերաբերողները²⁷: Այս հեղինակը եւս չի հիշատակում հայերին կամ Հայաստանը, իսկ հրապարակված բոլոր գորգերը ներկայացված են որպես Ուրմիա լճի ավազանում եւ մերձակա տարածաշրջաններում ապրած քրդական ցեղերի մշակույթ:

Վասպուրականյան հայոց գորգերի տիպերի մասին. Բնականաբար, խնդրո առարկա ուսումնասիրության հիմնական նպատակը հենց հայոց բնորոշ գորգերի տիպերի բացահայտումն է: Վերոշարադրյալից ակնհայտ է դառնում, որ այդ հարցում առաջնային նշանակություն ունեն տեխնոլոգիական եւ գուներանգային առանձնահատկությունները, քանի որ գեղագարդման հիմնական հորինվածքներում նմանություններն անխուսափելի ու բնական են: Մինչդեռ՝ գուներանգների եւ տեխնոլոգիական մոտեցումների դեպքում պահպանված են այդ երկու էթնիկական հանրույթներին բնորոշ գեղագիտական եւ տեխնիկական բնույթի պատկերացումներն ու հմտությունները: Հայտնի է, օրինակ, որ Բագրեւանդի, Բերկրիի եւ Բայազետի, այսինքն՝ Արեւմտյան Հայաստանի կենտրոնական տարածաշրջանների ու Վասպուրականի արեւելյան եւ հյուսիսարեւելյան գավառների քրդական գորգերն ու կարպետները բնորոշվում են գունային երանգներում գազարագույնի, դեղնավունի ու նարնջագույնի գերակշռությամբ (նկ. 1, 2, 3)²⁸: Աղձնիքում, մասնավորապես Բաղեշում եւ մերձակա տարածքներում, դեռեւս ԺԷ. դարի կեսերին այդ երեւույթը նկատել է թուրք ուղեգիր Էվլիա Չելեբին²⁹: Հայ նշանավոր արվեստաբան Գարեգին Լեւոնյանը եւս, Ի. դարասկզբին անդրադառնալով քրդական գործվածքների գունային առանձնահատկություններին, խոսում է դրանց միջոցով այդ գործվածքները տարբերակելու հնարավորության մասին³⁰:

²⁷ J. Burns, նշվ. աշխ., պատկ. 1, 2, 3, 13, 18, 23, 24, 27, 76:

²⁸ M. Wendorf, Kurdish rugs and related weavings - an 8000 year weaving tradition? by, http://www.turkoteck.com/salon_00088/salon.html.

²⁹ Է. Չելեբի, Ուղեգրություններ. Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ., թարգմ. քննադրից, առաջ. եւ ծանոթ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 200:

³⁰ Գ. Լեւոնեան, Ոճը եւ գոյները հայ գործուածքի մէջ. Տնայնագործական համագումար, Թիֆլիս, 1909, էջ 219-234:

Քրդական գորգերին դեղնավուն երանգների բնորոշ լինելու մասին, ինչպես տեսանք, հիշատակում է նաև Վիլյամ Իգլտոնը: Անշուշտ, դեղնավունն ու դրա երանգները տեղ են գտել նաև հայոց բնորոշ գորգերի գունային համակարգում, սակայն դրանք ներկայացված են չափավոր եւ գերիշխող չեն մյուս գույների նկատմամբ: Քրդական գորգերի առանձնահատկություններից են նաև տեխնոլոգիական հատկանիշները, մասնավորապես երկուսից ավելի միջնաթելերի օգտագործման ավանդույթը, թելերի հաստ ոլորքն ու գործվածքի ընդհանուր կոպտությունը: Արեւելյան Վասպուրականի եւ Ուրմիա լճի ավազանի գորգերի առանձնահատկությունն ենք համարում նաև եզրային փաթույթների հյուսվածքը համեմատաբար հաստ թելերով գորգի ընդհանուր հյուսվածքին՝ 6-10 հենքաթելերի շարք ընդգրկող խորությամբ ամրացումը: Բնականաբար, տարբերակումների համար շատ կարևոր են նաև հայկական գորգերին բնորոշ գույների մասին սկզբնաղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Մասնավորապես Վասպուրականի գործվածքների մասին հիշատակվում են «բաց կապույտ, մուգ կապույտ, լաջվարթ, մանիշակագույն, գեյթունի գույն, սրճագույն, սև, դեղին գույները»³¹:

Տարբերակիչ գործոններից են նաև գեղագարդման համակարգում տեղ գտած զարդերի եւ հորինվածքների մատուցման առանձնահատկությունները: Ահա այս բոլորը թույլ են տալիս որոշակի տարածաշրջանների դեպքում տարբերակել հայկական ու քրդական գործվածքները³²: Վասպուրականի գորգագործական կենտրոններին վերագրված գորգերը թեև աչքի են ընկնում գեղագարդման համակարգերի բազմազանությամբ, սակայն ակնհայտորեն գերակշռում են բուսածաղկային խոշոր հորինվածքներով բնորոշվողները: Միաժամանակ մեր դիտարկումներից կարելի է հանգել այն եզրակացությանը, որ այդպիսիք հատկապես լայն տարածում ունենին Վասպուրականի արեւելյան եւ հարավարեւելյան գավառներում: Իսկ այս նահանգի մյուս գավառներում, որոնք, մեր կարծիքով, առավել հայտնի էին որպես կարպետագործական կենտրոններ, գորգերի գեղագարդման համակարգում լայն տեղ ունենին երկրաչափական խոշոր հորինվածքները. ակնառու տեղ են գրավում խոշոր շեղանկյունագարդերը եւ աստիճանաեզր, կեռիկազարդ բազմանիստ հորինվածքները: Անշուշտ, դաշտային ազգագրական հավաքչական որոշակի տեղեկությունների բա-

³¹ Հ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

³² Տե՛ս հետևյալ կայքերը՝ http://www.turkotek.com/salon_00087/salon.html. http://www.turkotek.com/salon_00087/Jerry7.jpg. http://www.turkotek.com/salon_00087/Jerry10.jpg եւ այլն:

ցակայությունը մեծապես դժվարացնում է գորգերի վասպուրականյան տիպերի ծագման կենտրոնների բացահայտման գործը: Ուստի՝ այս դեպքում կարեւորություն ենք տալիս ծագումնաբանական շատ թե քիչ հիմնավոր տվյալներ ունեցող այն սակավաթիվ նմուշներին, որոնք կան թանգարաններում եւ մասնավոր հավաքածուներում: Հնարավորության սահմաններում դրանք համադրելով գունային եւ տեխնոլոգիական հատկանիշներով ակնհայտորեն քրդական գորգագործական մշակույթին վերաբերող նմուշների հետ՝ փորձել ենք հստակություն մտցնել խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններին պատկանող հայկական գորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանման հարցերում:

ա. Բուսածաղկային հորինվածքներով բնորոշվող գորգեր.

«Աղբակ» տիպ. Այս տիպում ներառված են բազմաթերթ վարդակների տարբերակներով գեղազարդված գորգերը, որոնք լայն տարածում ունեին ինչպես Վասպուրականի, այնպես եւ Ուրմիա լճի ավազանի գորգագործական կենտրոններում: Դրանք մասնագիտական գրականության մեջ տարբերակված են զանազան անվանումներով՝ «Ավշան», «Հաքյարի», «Համադան» եւ այլն: Մեր տիպաբանության համակարգում այն տարբերակել ենք «Աղբակ» անվանումով՝ նկատի ունենալով այդ տիպի եւ դրա տարբերակների՝ Վասպուրականի արեւելյան գավառներին ու մասնավորապես Աղրակի գորգագործական կենտրոններին բնորոշ լինելը (նկ. 4): Այդ ավանդույթներն առկա էին նաեւ Արցախի, Դերբենտի եւ Ղուբայի գորգագործական կենտրոններում: Աղրակի, Սալմաստի, նաեւ Սոուջրուլաղի կամ Մահաբադի գորգագործական կենտրոնների հայության՝ 1828-1830 թվականներին Արեւելյան Հայաստան զանգվածային ներգաղթի միջոցով դրանք լայն տարածում են ստացել նաեւ Վայքում, Սիսականում, Արարատյան դաշտավայրի մի շարք բնակավայրերում³³:

«Մինա խանում» տիպ. Այս տիպին պատկանողները կարելի է համարել նաեւ նախորդ տիպի տարբերակներ, այնքանով, որքանով որ սրանց գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը եւս բազմաթերթ վարդակն է: Այս գորգերը հատկապես բնորոշ են Վասպուրականի արեւելյան գավառների եւ Ուրմիա լճի ավազանի գորգագործական կենտրոններին ու մասնագիտական շրջաններում տարբերակված են «Մինա խանում» անվանումով (նկ. 2, 5): Այս ժողովրդական անվանումը, կարծում ենք, առնչվում է ԺԳ. դարում ապրած Սյունյաց իշխան Տարսաիճ Օրբելյանի կնոջ՝ բարեգործուհի Մինա խաթունի անվան հետ: Վերջինս Խաչենի իշ-

³³ Ա. Պողոսյան, Դաշտային ազգագրական նյութեր, տ. 1, գիտաբշավ Վայք, 1984, էջ 73-74:

խան Հասան Զալալ Դոլայի դուստրն էր, ով ժամանակին հայտնի էր եկեղեցիներին, անապատներին և սրբատեղիներին մատուցած բարեգործությամբ, մեծապես նպաստել էր հոգևոր մշակույթի զարգացմանն ու բարգավաճմանը³⁴: Անշուշտ, ինքը՝ Մինա խաթունը, տիրապետում էր ասեղնագործության և գորգագործության գաղտնիքներին, մի հանգամանք, որ բնորոշ էր հատկապես հյուսիսարևելյան Հայաստանի իշխանապետների ընտանիքների իգական սեռի ներկայացուցիչներին: Ավելորդ չենք համարում հիշեցնել նույն դարում ապրած Հաթերքի իշխան Վախթանգի կնոջ՝ Արզուխաթունի մասին, որն իր դստերի հետ միասին գործեց և Գետիկի, Հաղպատի վանքերին, Մակարավանքին ու Դաղիվանքին նվիրեց ասեղնագործ վարագույրներ³⁵:

«Նշանախշով» *տիպ*. Հայտնի է տասնյակից ավելի տարբերակներով և տարածված գորգագործական բոլոր կենտրոններում: Այստեղ ներկայացվածներից առաջինը գործված է 1840-ին, Մուշեղ և Միքայել Մարտիրոսյան-Չալոյանների սեփականությունն է և պահվում է Փարիզում (նկ. 6)³⁶: Այն ունի հայատառ թվակիր գրություն. իր կատարելությամբ և մեծ չափեր ունենալով պայմանավորված, կարծում ենք, որ գործված է Վանի, Վասպուրականի արևելյան ու հարավարևելյան կամ Խոյ-Սալմաստի գորգագործական կենտրոնների արհեստանոցներում: Նշանախշով բնորոշվող գորգերի այս տարբերակը, համահայաստանյան տարածում ունենալով հանդերձ, հատուկ է քաղաքային կենցաղին: Մեր կարծիքով՝ խնդրո առարկա տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններին հատկապես բնորոշ են քիչ երկարավուն, մանր վարդակներով կամ վանդակներում ամփոփված խաչազարդով երիզված նշանախշով գեղազարդված գորգերը, որոնց ավանդույթները վերը հիշատակված ներգաղթերի հետևանքով հետագայում արմատավորվեցին նաև Վայքում ու Նախիջևանում: Հայաստանի թանգարաններում այն ներկայացված է ավելի քան մեկ տասնյակ նմուշներով, որոնցից, հավանաբար, Վասպուրականի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոններին է վերաբերում Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող նմուշը (նկ. 7)³⁷: Այն, ըստ եղած դաշտային-ազգագրական տվյալների, գործել են 1880-ական թվա-

³⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1978, էջ 228-229:

³⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 208:

³⁶ «Մուշեղ և Միքայել Մարտիրոսյան-Չալոյանների հավաքածուի ցուցահանդես», Երևան, 2013, էջ 54:

³⁷ ՀՊԹ, գ/հ Ա.-8433:

կաններին Վայքի Շատին գյուղում, որի բնակիչները Սալմաստից տեղափոխված հայերն էին:

«Կենսաց ծառ» փիպ. Վասպուրականի այս գորգագործական կենտրոններում լայն տարածում ունեին հատկապես *«Կենսաց ծառ»* ճյուղատարած խոշոր հորինվածքներով գեղազարդված գորգերը, ընդ որում, դրանք բնորոշվում են հենց ծառանման հորինվածքներով (նկ. 3, 8)³⁸: Խնդրո առարկա տարածաշրջաններին բնորոշ է *«Կենսաց ծառ»* հորինվածքով գեղազարդված գորգերի մի տարբերակում այդ նախշերը ներկայացվում են շրջանակներում ամփոփված: Այստեղ ներկայացվածները (նկ. 9, 10) գործել են ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին, թույլ են տալիս շեշտել, որ դրանք, ըստ էության, վերաբերում են գորգագործական առավել հարուստ ու զարգացած ավանդույթներ ունեցող կենտրոններին, որպիսիք էին պատմական Աղբակն ու Խոյ-Սալմաստը³⁹: Գորգերի գեղազարդման այս սկզբունքը լայն տարածում ուներ պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների գորգագործական կենտրոններում, մասնավորապես՝ Վասպուրականի հյուսիսարևելյան, ինչպես նաև Նախիջևանի, Գողթան գավառի, Վայքի գորգագործական կենտրոններում: Կենսաց ծառի այդ տարբերակով գեղազարդված գորգեր հայտնի էին նաև Արցախի, Շամախու գորգագործական կենտրոններում:

բ. երկրաչափական հորինվածքներով բնորոշվող գորգեր.

«Շեղանկյունագարդով» գորգեր. Հայոց գորգագործական մշակույթի գեղազարդման համակարգում ավանդական են եւ կարևոր տեղ ունեն երկրաչափական խոշոր նախշերից, մասնավորապես կեռիկներով կամ սղոցատիպ ատամներով երիզված շեղանկյունատիպ զարդերից կազմված հորինվածքները: Գեղազարդման այս տարրը Վասպուրականի՝ մեզ հետաքրքրող գորգագործական կենտրոններում առավել լայն տարածում ունեցողներից է, լինում է կեռիկազարդ կամ սղոցատիպ եզրերով եւ հանդիսանում է տվյալ գորգի գեղազարդման հիմնական տարրը (նկ. 11): Դրանք հավասարապես բնորոշ են նաև կարպետների, խուրջինների եւ գործվածքից կարված այլ իրերի գեղազարդման համակարգին: Քրդական գորգագործական մշակույթին վերաբերող հրապարակումներից կարելի է նկատել, որ այդ հորինվածքը լայնորեն կիրառվել է որպես խուրջինների գեղազարդման համակարգի հիմնական տարր: Այն բնորոշ է եղել

³⁸ Այս մասին տե՛ս «Oriental rugs collection», Beirut, 2004, նկ. 54:

³⁹ Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գորգի ֆոնդ, գ/հ 6938/19. «Oriental rugs collection», նկ. 54:

նաեւ կարպետներին, հատկապէս՝ «շուլալ» եւ «օղանիւր» տեխնիկաներով գործվածներին:

Այս հորինվածքների սոցատիպ եզրերով տարբերակվող՝ «Ճարպար» անվանված տիպը լայն տարածում ուներ Արցախի, Սյունիքի, Ուտիքի եւ Դարաղաղ-Արաքսպարի գորգագործական կենտրոններում: Վասպուրականի գորգագործական կենտրոններում դրանք ներկայացվում են մեկ կամ մի քանի շարքերով եւ դարձյալ բնորոշվում են գունային երանգների ու տեխնոլոգիական հատկանիշների տեղական առանձնահատկություններով⁴⁰: Ըստ հրապարակված նմուշների՝ դրա տարբերակները բնորոշ էին հատկապէս Վասպուրականի հարավարեւելյան եւ առհասարակ Ուրմիա լճի ավազանի գորգագործական կենտրոններին: Այստեղ դրանք առանձնանում են շեղանկյունագարդերի գեղագարդման համակարգի եւ դրանց մանրամասների մատուցման առանձնահատկություններով (նկ. 12)⁴¹: Ուսումնասիրողների համար մեծ հետաքրքրություն ու կարեւոր նշանակություն ունի Մուշեղ եւ Միքայել Մարտիրոսյան-Չալոյանների սեփականություն հանդիսացող՝ հայատառ հիշատակարանով այստեղ ներկայացված գորգը (նկ. 13), որը, ամենայն հավանականությամբ, գյուղական միջավայրում՝ սեփական կարիքների համար գործված նմուշ է: Այստեղ նկատվում է գործողի նուրբ ճաշակն ու հայոց հնամենի ավանդույթներին տեղյակ լինելը: Գորգն աչքի է ընկնում մեղմ գունային երանգների եւ գեղագարդման տարրերի համադրությամբ: Դրան առանձնակի կարեւորություն է հաղորդում հայատառ, թեկուզեւ դժվարընթեռնելի հիշատակարան-գրությունը:

Գեղագարդման միեւնույն սկզբունքներն ունեն նաեւ Վասպուրականի եւ մերձակա գորգագործական կենտրոններում ստեղծված *բազմանիսր բարդ հորինվածքներով* բնորոշվող գորգերը⁴²: Այդ առումով, կարծում ենք, որ վասպուրականյան գորգագործական կենտրոններում բավական լայն տարածում ունեցած գորգերի թվին է պատկանել կեռիկներով երիզված ութանկյուն շրջանակում ամփոփված զարդերից բաղկացած հորինվածքով բնորոշվող տիպը (նկ. 14): Հնարավոր ենք համարում, որ այս տիպի գորգի մասնագիտորեն մշակված մի տարբերակ գործել են նաեւ քաղաքային արհեստանոցներում: Այս տիպին պատկանող գորգերի համար հատկանշական է դաշտի գերբեռնվածությունը երկրաչափական տարատեսակ ռճավորումներով, որոնք, ըստ էության, հնամենի ավանդույթների

⁴⁰ M. Wendorf, Kurdish rugs and related weavings - an 8000 year weaving tradition? http://www.turkote.com/salon_00088/salon.html, նկ. 28, 30, 32:

⁴¹ http://www.turkote.com/misc_00138/SaujBulaq.html.

⁴² M. Wendorf, նշվ. աշխ., նկ. 21:

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 10. Գորգ, «Կենսաց ծառ», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԺ. դ. վերջ, բուրդ, 207x135 սմ (Oriental rugs collection, Beirut, 2004, նկ 54):

Նկ. 11. Գորգ, «Շեղանկյունազարդով», բուրդ, 224x118 սմ (<http://rugrabbit.com/node/144923>):

Նկ. 12. Գորգ, «Շեղանկյունազարդով», Վասպուրականի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոններ, ԺԺ. դ. վերջ, բուրդ, 274x145 սմ (http://www.turkotek.com/misc_00138/SaujBulaq.html):

Նկ. 13. Գորգ, «Շեղանկյունազարդով», Վասպուրական, ԺԺ.դ. երկրորդ կես, բուրդ, 167x136 սմ (Մուշեղ և Միքայել Մարտիրոսյան-Չալոյանների հավաքածու, Փարիզ):

Նկ. 14

Նկ. 15

Նկ. 16

Նկ. 17

Նկ. 14. Գորգ, «*Բազմանկարի հորինվածքներով*», Վան, ԺԺ. դ. երկրորդ կես, բուրդ, 257x126 սմ (մասնավոր հավաքածու, Երևան):

Նկ. 15. Գորգ «*Մեմլիկ*», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ՝ Ուրմիա լճի ավազան, ԺԺ. դարասկիզբ, 382x159 սմ (J. D. Burns, նկ. 15, էջ 77):

Նկ. 16. Գորգ, «*Խաչագարդով*», Վասպուրականի արևելյան գորգագործական կենտրոններ՝ Ուրմիա լճի ավազան, ԺԺ. դ. երկրորդ կես (<http://rugrabbit.com/node/135539>):

Նկ. 17. Գորգ, «*Համասարթես խաչագարդով*», Վասպուրականի հյուսիսարևելյան գորգագործական կենտրոններ, 1844 թ., բուրդ, 380x105 սմ (ՀԱԹ, գ/հ 3665):

վերապրուկներ են ու վկայում են խնդրո առարկայի հնամենի ակունքների մասին: Կարելոր է նշել, որ ինչպես այս, այնպես էլ իրար կցված խոշոր շեղանկյունագաղղերի մեկ կամ մի քանի շարքերով գեղագարդված կարպետները Շիրակի, Արագածոտնի, Բագրեւանդի քրդերը տարբերակում են «արմանի», «ամանի» ու «յամանի» անվանումներով, որոնք քրդերի մեկնաբանությամբ նշանակում են «հայկական»⁴³:

Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններում տարածված են նաեւ բազմանիստ հորինվածքով բնորոշվող գորգերի խմբին պատկանող «Մեմլինգ» տիպի գորգերը (նկ. 15): Սա փոքրասիական ու պատմական Հայաստանի գորգագործական կենտրոններում համընդհանուր տարածում ունեցած տիպերից է. ամենուր ուներ իրեն բնորոշ հիմնական հորինվածքի, լրացուցիչ մանրամասների մատուցման եւ գուներանգային առանձնահատկություններ: Որպես քրդական հրապարակված այս տիպին պատկանող նմուշները հիմնականում վերաբերում են Սոուջրուլաղի⁴⁴, Վասպուրականի հարավարեւելյան գավառների, Սղերդի ու Դերսիմի գորգագործական կենտրոններին: Ուշագրավ է, որ դրանց մեծ մասն առանձնանում է հենց գուներանգային հատկանիշներով, որոնք ակնհայտորեն տարբերվում են հայոց վերաբերողներից: Ընդգծենք, որ գորգերի այս տիպն ունի համահայաստանյան լայն տարածում, եւ մեր դիտարկումները թույլ են տալիս նկատել, որ վերոհիշյալ կենտրոններում ստեղծված այդ տիպի գորգերը տեխնոլոգիական ու գեղարվեստական հատկանիշներով զիջում են Հայաստանի հյուսիսարեւելյան գորգագործական կենտրոններում գործվածներին: Այստեղ ներկայացված նմուշը, մեր կարծիքով, վերաբերում է Վասպուրականի հյուսիսարեւելյան գորգագործական կենտրոններին եւ ներկայացնում է հայերին բնորոշ ավանդույթները:

«Խաչագարդով» տիպ. Այս տարածաշրջաններին բնորոշ գորգերի թվում հատկապես ուշագրավ մեկնաբանություններ են ստացել խաչագարդով բնորոշվողները: Խոսքը մասնագիտական գրականության մեջ Իրանի հյուսիսարեւմտյան տարածաշրջանների բախտիարարնակ գորգագործական կենտրոններին վերագրվող մի տիպի մասին է, որը տեղայնացնում են նաեւ Ուրմիա լճի ավազանի հարավային եւ հարավարեւմտյան մասերում

⁴³ Ա. Պողոսյան, ԴԱՆ, տ. 2, էջ 98. տե՛ս А. Пиралов, Краткий очерк кустарных промысел Кавказа, издание второе, С. Петербург, 1913, էջ 65:

⁴⁴ Posted by R. John Howe on 08-23-2006 10:10 PM: Is "Kennel blindness" in rugs a danger? http://www.turkotek.com/misc_00053/blindness.htm, A little contribution to the understanding of kurdisch weavings, posted by Daniel_Deschuyteneer on 07-28-2002 09:06 AM, <http://rugrabbit.com/node/136806>.

Սոուջբուլադում: Այս տիպի գորգերի գեղագարդման համակարգի հիմնական տարրը շեղանկյունատիպ շրջանակում ամփոփված հավասարաթև խաչն է⁴⁵: Ըստ էության՝ խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում չափազանց հարգի էր այս գարդը. այն մատուցվում էր եւ որպես հիմնական հորինվածք, եւ որպես լրացուցիչ, սակայն կարելու տեղ գրավող գեղագարդման տարր: Տրամաբանորեն պետք է հասկանալի լինի, որ խաչագարդի առկայությունը իսլամ դավանող էթնիկական տարրերի մշակութային համալիրներում թեւեւ ուներ սոսկ գարդի նշանակություն, այնուամենայնիվ, անընդունելի էր նրանց կրոնական առաջնորդների համար, մանավանդ այն դեպքում, երբ խաչագարդը ներկայացվում էր որպես հիմնական հորինվածք: Հատկապես այս դեպքում է, որ դրանք համարում ենք քուրդ ցեղապետների եւ աղաների մոտ աշխատած հայուհիների գործ կամ ուղղակի ավարառության արդյունք: Ասվածի առնչությամբ ուշագրավ է խաչագարդով գեղագարդված գորգի մի նմուշ. այն գեղագարդված է սղոցատիպ եզրերով բազմանիստում ամփոփված խաչագարդ հորինվածքներով (նկ. 16)⁴⁶: Այդ հորինվածքների միջնամասերում գործված են նաեւ մանր գարդեր հիշեցնող հայերեն մի քանի տառեր՝ գուցե եւ գորգագործուհու անվան եւ ազգանվան սկզբնատառերը: Այդ տառերի առկայությունը մատնանշում է հայ հանրույթի ներկայության փաստը, նաեւ այն, որ քրդական վերնախավին անհրաժեշտ գորգերի մի մասը գործել են նրանց մոտ աշխատող հայուհիները⁴⁷: Հավասարաթև խաչագարդով գորգերը, հավանաբար, հայոց գորգագործական մշակույթին բնորոշ հնամենի տիպերից են, եւ դրավկայությունը ԺԱ.ԺԳ. դարերին վերաբերող ձեռագրերի մանրանկարներում եղած խորանագարդ գորգապատկերներն են: Այդ առումով փայլուն նմուշ է 1211 թ. գրված Հաղպատի Ավետարանում՝ Դուկասի Ավետարանի անվանաթերթի խորանագարդ գորգը⁴⁸: Գորգերի այս տիպը պատմական Հայաստանում ուներ համընդհանուր տարածում եւ դրանց վերաբերող հայատառ, թվակիր գրություններով նմուշներ պահվում են Հայաստանի թանգարաններում: Այստեղ ներկայացված՝ 1844-ին գործված նմուշն իր

⁴⁵ “Another kurdish rug”, posted by Richard_Tomlinson on 08-16-2002 09:10 AM:http://www.turkotek.com/salon_00088/s88t3.htm, <http://rugrabbit.com/node/135539>.

⁴⁶ B. Kent, Sauj Bulagh?, http://www.turkotek.com/salon_00088/s88t10.htm. տե՛ս “Another kurdish rug”, posted by Richard_Tomlinson on 08-16-2002 09:10 AM, http://www.turkotek.com/salon_00088/s88t3.htm.

⁴⁷ http://www.turkotek.com/salon_00088/s88t3.htm, posted by Richard_Tomlinson on 08-16-2002 09:10 AM.

⁴⁸ «Հաղբատի Ավետարանը», հեղ. կազմ.՝ Կ. Մաթեոսյան, մասն. հեղ.՝ Գայանե Էլիագյան, Երևան, 2012, էջ 49:

գունային եւ տեխնոլոգիական հատկանիշներով առավել բնորոշ է Վասպուրականի արեւելյան ու Զանգեզուրի գորգագործական կենտրոններին (սկ. 17)⁴⁹: Հաշվի առնելով մեր այս դիտարկումները՝ կարծում ենք, որ խաչագարդով գորգերի առկայությունը Իրանի հյուսիսարեւմտյան գորգագործական կենտրոններում, ի հակակշիռ ընդունված տեսակետերի, մասնավորապես՝ Մայքլ Վենդորֆի եւ Մարլա Մալետի համոզմունքների, պետք է համարել տեղի հայերի գորգագործական մշակույթի արդյունք⁵⁰:

Անշուշտ, մեկ հոդվածի սահմանում հնարավոր չէ, թեկուզեւ այսքան համառոտ, ներկայացնել վասպուրականյան գորգագործական կենտրոններում տարածում գտած տիպերը:

Ամփոփելով սույն ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ մինչեւ Ի. դարասկիզբը, պատմական Հայաստանի գորգագործական այլ կենտրոնների թվում, Վասպուրականում եւս պահպանվել են հայոց գորգագործական մշակույթի հնամենի ավանդույթները: Դրանք կրելով պատմական Հայաստանում ծավալված եւ դարեր տեւած աշխարհաքաղաքական գործընթացների ազդեցությունը՝ իրենց հերթին մեծապես նպաստել են այլ, մասնավորապես քրդական ցեղերի գորգագործական ավանդույթների ձեւավորմանն ու դրանց հետագա զարգացմանը: Ըստ այդմ՝ հաջորդ հետազոտությունները հնարավորություն կտան առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու հայոց գորգագործական մշակույթի մասին եւ միաժամանակ բացահայտելու տարածաշրջանում քրդական գորգագործական մշակույթի իրական տեղն ու նշանակությունը:

РЕЗЮМЕ

Для составления общего обзора ковроткачества армян Васпуракана следует учитывать фактор кочевых и полукочевых курдских племен, которые в период экспансии арабского халифата, начинали интенсивно переселяться в южные районы Васпуракана. В дальнейшем переселение курдов в Западную Армению и особенно в пограничные районы с Персией стало одним из основных направлений политики Османской Турции. В итоге, уже в конце XIX века курды стали большинством населения в юго-восточных областях Васпуракана, а их племенные вожди-фактическими правителями этих регионов. Все эти геополитические преобразования, вершиной которых явился геноцид армян в 1915-1922 гг., сопровождались грабежом историко-культурных ценностей армян и таким образом у курдов и турков скопилось огромное количество ковров армянского происхождения: необходимо

⁴⁹ ՀԱԹ, գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 3665:

⁵⁰ **M. Mallett**, Technique generated designs and their mutant offspring, <http://www.marlamallett.com/archetyp.htm>. **M. Wendorf**, նշվ. աշխ.:

также учитывать, что в процессе тысячелетиями продолжающихся геополитических событий, и в частности демографических изменений, армянские ковроткацкие традиции так или иначе обогащались новыми чертами, и в свою очередь, оказали существенное влияние на ковроткацкие традиции курдских племен.

В последние десятилетия резко возрос интерес к курдским коврам. При этом, авторы ряда исследований, без каких либо оснований, связывают возникновение и развитие ковроткачества в исторической Армении с курдскими племенами. Полагаем, что дальнейшие объективные исследования сделают возможным представить весь облик и ход исторического развития ковроткачества Васпуракана, а также выявить истинную роль и значение ковроткачества курдских племен.

SUMMARY

In regard to the general characteristics of Vaspourakan rug weaving culture, the processes of settlement of Kurdish tribes, leading nomadic and semi-nomadic way of life in the region should be considered, which, having originated along with the Arab conquests, continued also during the subsequent centuries. In the Late Middle Ages and later in XVII-XIX centuries these processes were encouraged by Sultan-ruled Turkey which benefited from mass settlement of Kurdish tribes in Armenian populated areas and deportation of Armenians from their historical homeland. At the end of XIX century Kurds constituted the majority of the population in some parts of Vaspourakan and the tribe leaders of Kurdish *ashirets* were the factual owners of the latter.

These events of geographical-political significance, the culmination of which was the Genocide of the Armenians, carried out in 1915-1922, was accompanied by pillage and appropriation of the Armenian historical-cultural heritage exercised by the Kurdish and Turkmen tribes. Apart from that, as the researchers of XIX century inform, among other tasks, the Armenians wove textile including rugs and carpets for the Kurdish elite.

The sources of the second half of XIX and beginning of XX centuries as well as rugs and carpets woven in the local rug weaving centers and kept in Armenian and foreign museums provide sufficient insight about rug weaving occupation of Vaspourakan Armenians as well as artistic and technological features of rugs. They enable to distinctly differentiate rugs and carpets of Armenian and Kurdish origin. Accordingly, the main differences lie in color tints and technological features of accomplishment. Notably, yellow and orange colors are frequently met in the specter of Kurdish rugs; weft threads are in thicker spire than those of the warp. Unfortunately, the authors of the published studies without taking into account the above mentioned, all rugs woven in this region and, in general, rugs woven from the Basin of Lake Urmia up to Cilicia, in the so called rug weaving centers of Kurdistan, consider to be of exclusively Kurdish origin.

The absolutely bias approaches and disregarding of the fact of rug weaving as one of the occupations of Armenians found in a similar study referring to one of the centers of rug weaving culture of historical Armenia, are completely non-scientific and distort the general overview of the history of the Western Asian rug weaving culture.